

FELICJA WYSOCKA
Kraków

KILKA SŁÓW O AITIOLOGII APPELLATIWÓW
NA PRZYKŁADZIE
POLSKIEJ I FRANCUSKIEJ LITERATURY MEDYCZNEJ
DO POCZĄTKÓW XIX WIEKU*

"Wyrazy naukowe z bogacają język, kiedy są wynalezione trafnie i szczęśliwie" – mówił J. Śniadecki¹. Ciekawym przyczynkiem do takiej oceny są kontekstowe uwagi autorów dzieł lekarskich o nazwach anatomicznych, z których to uwag jeden typ², tj. uzasadnianie przyczyn utworzenia danej nazwy, warto przedstawić opierając się na przykładach wybranych ze starej polskiej³ i francuskiej literatury medycznej. Ich zestawianie ma swoje uzasadnienie w znanych bliskich i długotrwałych związkach między polską i francuską medycyną⁴, a co w dziedzinie terminologii anatomicznej wyraziło się daleko idącymi podobieństwami jej rozwoju.

O kontekstowych objaśnieniach przyczyn powstawania nazw, tyle że tylko nazw własnych, pisali (z polskich autorów) J. Wikarjak⁵ i L. Wysocki⁶.

* Artykuł niniejszy jest szerszą wersją wygłoszonego na XLIV Zjeździe PTJ mego referatu, później nie publikowanego, *Uwagi o kontekstowych objaśnieniach (aitiach) nazw anatomicznych w starej polskiej i francuskiej literaturze medycznej*.

¹ *Pisma wybrane*. T. 3: *Listy*. Wilno 1818 s. 32.

² Inne to przede wszystkim uwagi dotyczące chronologii, autorstwa oraz oceny nazw, co jest przedmiotem osobnego opracowania.

³ Ponieważ jako cezurę w rozwoju polskiej terminologii anatomicznej przyjął rok 1838, co uzasadniłam w pracy *Polska terminologia lekarska do roku 1838*. T. 1: *Anatomia* (Wrocław 1980), przedstawiony tu materiał zamyka się również tą datą (czysto umownie przyjął ją również dla materiałów francuskich).

⁴ Por. A. Wrzosek. *O stosunkach francusko-polskich w dziedzinie medycyny*. "Sprawozdania PAU" 44:1939.

⁵ *Podania aitiologiczne u Herodota*. "Eos" 54:1964 s. 20-32.

⁶ *Aitiologia u Liwiusza*. "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego". Prace Historycznoliterackie 1979 z. 37 s. 169-186; *Wątki aitiologiczne w "Eneidzie" Wergiliusza*. Tamże 1984 z. 43 s. 23-37.

"Terminem «aitiologia» – pisze Wysocki⁷ – określamy objaśnianie za pomocą mitów i legend pochodzenia rozmaitych elementów kulturowych [...] oraz tłumaczenie na bazie ludowej etymologii źródeł nazw miejscowych i imion własnych osób". Sam wyraz *aitiologia* wymaga marginesowej uwagi: otóż jest to nowy, ściślej – ponownie zgrecyzowany wariant powszechnie znanej *etiologii*, dziś ograniczonej do 'nauki o przyczynach powstawania chorób', ale do niedawna jeszcze używany w znaczeniu znacznie szerszym, np. "przyczyn rozwoju języka"⁸. Uderzające podobieństwo formalne kontekstowych objaśnień nazw własnych, omówionych przez Wikarjaka i Wysockiego, do kontekstowych objaśnień nazw anatomicznych we wspomnianej literaturze medycznej pozwala je traktować tak samo, a zatem podciągać je pod przyjęte przez tych autorów pojęcie *aitionu*⁹. Wśród kilku typów *aitiów* nazw własnych¹⁰ *aitia* anatomiczne mieściłyby się w grupie etymologicznych oraz genealogicznych. Etymologiczne, znacznie liczniejsze, dotyczą w polskiej literaturze medycznej neologizmów oraz neosemantyzmów, we francuskiej – także nazw prymarnych; genealogiczne, znacznie rzadsze, odnoszą się do nazw pamiątkowych, utworzonych od nazwiska odkrywcy desygnatu. Do anatomicznych *aitiów* etymologicznych odnieść można w pełni uwagę Wysockiego, że *aitia* mogą być bądź zupełnie proste, bądź "bardzo erudycyjne, wskazujące na duże odczytanie autora w literaturze naukowej"¹¹. Z kolei trzeba wspomnieć jednak o dość istotnej różnicy, dotyczącej etymologii ludowej, eksponowanej w wywodach Wysockiego, a której w *aitiach* anatomicznych w literaturze medycznej brak. Niektóre wielowątkowe *aitia*, szczególnie nazw prymarnych, uderzają wspomnianą erudycyjnością; *aitia* nazw przenośnych (neosemantyzmów) zaskakują niekiedy skojarzeniami między organem anatomicznym a przedmiotem, z którego nazwa została nań przeniesiona; o *aitiach* nazw pochodnych od innych nazw anatomicznych można powiedzieć, że mają charakter ścisłych informacji.

Oto przykłady, zaczynając od (francuskich) *aitiów* nazw prymarnych (cytaty w pisowni oryginałów):

⁷ *Aitiologia u Liwiusza* s. 169.

⁸ Por. *Słownik języka polskiego*. Pod red. Witolda Doroszewskiego. T. 2. Warszawa 1960 s. 763.

⁹ Wprowadzam w liczbie pojedynczej spolszczenie tego terminu wbrew Wikarjakowi i Wysockiemu, którzy zachowują jego nieodmienną (jako greckiego neutrum), do czego upoważnia mnie rozwój kilku podobnych pożyczek, o których D. Moszyńska pisze: "Kilka wyrazów zachowuje postać grecką na -ov zmieniając (zgodnie z wymogami języka polskiego) rodzaj na męski" (*Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*. Wrocław 1975 s. 128. Komitet Językoznawstwa PAN. Prace Językoznawcze nr 75).

¹⁰ L. Wysocki wymienia m.in. *aitia* ktystyczne, tj. założycielskie, zbliżone do genealogicznych (*Wątki aitiologiczne ...* s. 23).

¹¹ Tamże s. 24.

Il semble que *le Coeur* ait pris son nom du mot *courir*, d'où vient que les Flamans l'appellent *Hart*, ou *Hert* (qui signifie Cerf) parce que tout ainsi que cét animal surpasse les autres animaux à la course, de-meme *le coeur* surpasse les autres parties du corps en mouvement. Ce nom neanmoins que les Flamans lui donnent, semble aussi être derivé du mot *Harden* qui signifie durée, ou de *Hard* qui signifie dureté, solidité; ou parce que son mouvement dure pendant toute la vie. Ou parce qu'il surpasse les muscles et tous les autres parenchimes en dureté, ou solidité de substance. Riolan [1580-1657] fait venir ce nom du mot Grec κήρ qui est une contraction de κέαρ, dérivé de κέω, uro, bruler, parce que c'est lui que procede toute la chaleur et tout le feu de notre corps; et ainsi le *Hert* des Flamans pourroit être derivé de *Heert* qui signifie foyer. Meletius le tire de καρδαίω, ébranler, secouer; Chrysippus [pocz. IV w. przed Chr.] de ἄκω τῆς καρδίας, ou καρδίωσ, force, ou de καρτέω, avoir grand empire; parce que le *coeur* fait des actions vigoureuses, et qu'il tient comme l'empire sur toutes les parties du corps¹²;

Le front [...], il se nomme en Grec μέτωπον, et en Latin *frons*, en François *Front*, du verbe *ferre*, qui signifie porter, parce que nous portons sur *le front* tout ce que nous avons en l'ame¹³;

(o synonymicznych przydawkach zestawienia).

Miednica [...] z czterech znaczniejszych kości składa sie: z dwóch bezimiennych, *kuprzastej* albo *świętniczey*, y *guzicznej* lub *ogonowey*. Dlaczego *kuprzastej* [...] imie *Świątniczey* nadane iest niezgadzaią sie Lekarscy Pisarze. Jedni: iż częściom sprosznym podległa oneż pokrywaiąc, y iako *święte* taiąc ziąd początek wyrazu swego wzięła, mniemaią. Drudzy, iż dla wielkości swey takowe imie nadane ma, rozumieią, ponieważ, iako mowią, dawni wszystkie wielkie rzeczy *świętemi* nazywali. [...] Imie *guzicznej* kości dla podobieństwa nadane iest, *ogonowey*, iż z tey u zwierząt *ogon* wyrasta¹⁴;

podobny aition francuski:

L'Os sacré est ainsi appellé, non pource qu'il contient en soy quelque chose de *sacré* et diuin, comme quelques vns ont voulu faire accroire, mais a cause de sa grandeur, car c'est le plus grand de tous les os de l'espine¹⁵;

aition dotyczący obocznie budowy oraz przenośnie interpretowanej funkcji tej samej nazwy:

¹² *L'Anatomie du corps humain*. Composée en Latin par Isbrand de Diemerbroeck [...] Traduction nouvelle. Par Mr. J. Prost [...]. T. 1-2. A Lyon 1695 – t. 2 s. 54.

¹³ *Histoire de tous les muscles du corps humain* [...]. Par Charles Gvillembeau [...] Paris 1612 s. 9.

¹⁴ J. K o s t r z e w s k i. *Sztuka babienia*. Lwów 1774 s. 2-3. – Tytuły polskich źródeł podają w skróconej formie, przyjętej w mojej pracy *Polska terminologia lekarska do roku 1838* (zob. przyp. 4 niniejszego artykułu).

¹⁵ *L'Histoire Anatomique en laquelle toutes les parties du corps humain sont [...] declarees* [...]. Le tout par M. André Dv Lavrens [...]. A Lyon 1631 s. 236.

Les clavicules sont ainsi nommées et *Kleides* par les Grecs, à cause qu'elles ferment le Thorax, et qu'elles affermissent comme *une clef* l'épaule avec le Sternon, ou bien parce qu'elles ressemblent les *clefs* anciennes des maisons¹⁶;

aitia dotyczące funkcji ubocznych, wtórnych:

Myszka prosta wewnętrzna (*Musculus rectus internus*). Inaczej zowie się *myszką do wewnątrz iabłko oka obracającą* albo też *myszką pisaną*, ponieważ u *upitych* w tym ułożeniu za działaniem tey myszki oko pozostaje. *Myszka prosta wewnętrzna* (*Musculus Rectus externus*). Inaczej nazwana jest *myszką iabłko oka do zewnątrz obracającą* lub *myszką gniewającą się*, bo oko w tym ułożeniu człowieka *rozgniewanego* wyobraża¹⁷;

Le troisième [muscle de l'oeil] est *adducteur*, le *liseur*, ou le *buveur*, ainsi nommé, parce qu'il fait tourner l'Oeil au coté du nez, et fait regarder dans la verre *en buvant*. Le quatrième est l'*abducteur*, ou le *dédaigneux*, ainsi appellé parce qu'il *retire* l'Oeil du coté du petit angle, et fait *regarder par-dessus l'épaule*¹⁸;

aitia dotyczące funkcji wyrażonej odległą lub wręcz poetycką przenośnią:

Tibialis posticus. *Muszkul tylny goleniowy*. Jest to najmocniejszy przyciągacz, adductor, nogi i dlatego od niektórych anatomików otrzymał nazwisko *nautilus*, *żeglarz*¹⁹;

Le Première Vertebre du Col s'appelle *Atlas*, parce que la Tête, que l'on appelle le Ciel du petit monde, est [...] soutenuë par cette premiere Vertebre, comme les Poëte ont dit que le Ciel du grand Monde étoit appuyé sur le *Mont Atlas*²⁰;

z kolei aitia proste, dotyczące samej budowy:

Trapez. Nazwisko te nadane jest od Anatomików muszkułowi kości łopaczanej (omoplate), nazwano go zaś tak z przyczyny podobieństwa do figury znaney Geometrii pod tym nazwiskiem²¹;

Le premier des intestins gresses s'appelle *Duodenum*, parce que les anciens l'ont cru long de *douze* doigts, quoy que cela soit faux²²;

aitia nazw pochodnych od innych nazw anatomicznych, w tym bezpośrednio łączących się ze sobą desygnatów:

¹⁶ *Institvions Anatomiques de Gasp. Bartholin* [...] Traductes en Français par Abr. Dv Prat [...]. A Paris 1647 s. 572.

¹⁷ J. K r u p i ń s k i. *Nauka o muszkach*. Lwów 1777 s. 11.

¹⁸ *Anatomie chirurgicale ou description exacte des parties du corps humain* [...]. Par A. Petit [...] T. 1-2. A Paris [1753] – t. 2 s. 417.

¹⁹ F. B r a n d t. *Nauka o muszkulach*. Warszawa 1810 s. 67.

²⁰ *Anatomie chirurgicale* ... t. 1 s. 119.

²¹ *Dykcjonarz powszechny medyki, czyli lekarz wiejski*. T. 7. Warszawa 1792 s. 338.

²² *Discours anatomiques de Monsieur Lamy*. [...] A Bruxelles 1679 s. 59.

Kość lonowa (Os pubis). Nazwisko ma od swego położenia²³;

On a nommé cette sorte de dents, les dents canines, ou *les dents Oeuillées*, parce qu'elles reçoivent une branche de nerfs de ceux qui font mouvoir *les yeux*²⁴;

pośrednio łączących się desygnatów:

On donne aussi aux canines superieures le nom *de dents oeillieres*, parce qu'on s' imagine qu'elles ont du rapport avec *les yeux*, et qu'il est dangereux pour *la vue* de les arracher²⁵;

desygnatów kojarzonych w terapii:

Wedle niey jest *Mediáná* od *śrzedku* wezwána/żyła *serdeczna* bowiem iey puszczenie od ciężkości *serdecznych* wybawia²⁶;

Le superieur rameau se nomme *la veine humerale inferieure du coude, Cephalique* ou *Capitale*, parce qu'on a accoustumé de l'ouvrir aux maladies *de la teste*²⁷.

Z kolei aitia nazw genealogicznych (pamiątkowych):

Z macicą i iaiecznymi naczynkami łączą się tak zwane *maciczne trąbki* czyli *fallopjskie rurki*. To ostatnie imie maia od *Fallopjusza* [1523-62]²⁸;

Des muscles du ventre enferieurs [...] autres appellent *Fallopiens*, á cause disent-ils, que *Fallope* les a le premier recognue, neantmoins Galien [II w. po Chr.] les a le premier remarquey²⁹;

na koniec aition, który autor cytuje za odkrywcą desygnatu a zarazem twórcą nazwy:

Fallope a découvert *laqueduc*, et lui a donné ce nom: *aqueductum* a similitudine appello, dit ce célèbre Anatomiste³⁰.

Zacytowane przykłady, wybrane spośród około tysiąca podobnych, dowodzą, jak wielką wagę przywiązywali autorzy dzieł medycznych do przyczyn powstawania interesujących ich nazw, co więcej – niektórzy z nich wręcz ubolewali, jak np. F. Brandt (którego wyżej cytowałam), że "są takie kości, które mają nazwiska bez wiadomej nam przyczyny, dlaczego one tak, a nie inaczej nazwanymi

²³ B. Gutkowski. *Anatomia teoretyczna*. T. 1. Kraków 1828 s. 136.

²⁴ *Essais d'Anatomie* [...] A Leide 1695, s. 87.

²⁵ *Nouveaux Elemens d'Anatomie raisonnés*. A Paris [1749] s. 50.

²⁶ M. Siennik. *Herbarz to jest ziół opisanie*. Kraków 1568 s. 419.

²⁷ *Instructions Anatomiques de Gasp. Bartholin* ... s. 449.

²⁸ Sz. Tyssot, G. Beker. *Tajemnice płci żeńskiej*. Lipsk 1809 s. 117.

²⁹ *Histoire de tous les muscles du corps humain* ... s. 89.

³⁰ *Anatomie Historique et pratique*. Par M. Lieutaud. A Paris 1776 s. 58.

zostały" (Osteologia 20). Równocześnie to objaśnianie przyczyn – niezależnie od tego, czy mają one znamiona prawdopodobieństwa, czy nie – jest niezmiernie cennym źródłem informacji dla leksykografów. Zapewne i literatura naukowa inna niż medyczna podobne informacje o nazwach zawiera. Jeśli zaś chodzi o przedstawione tu objaśnienia polskie i francuskie, to ich wzorów należałoby szukać w łacińskiej literaturze medycznej. Jest to już jednak zagadnienie daleko wybiegające poza obecne – wstępne – stadium badań nad historią aitiów appellatiwów.

EINIGE BEMERKUNGEN ZUR "AITIOLOGIE" DER APPELLATIVE
AM BEISPIEL
POLNISCHER UND FRANZÖSISCHER MEDIZINISCHE FACHLITERATUR
BIS ZUM ANFANG DES 19. JH.

Z u s a m m e n f a s s u n g

In dem Artikel werden Erklärungen für die Herkunft anatomischer Namen besprochen, die in der älteren polnischen und französischen Literatur auftreten. Es handelt sich sowohl um Einwortbenennungen, darunter primäre Benennungen, als auch um Ableitungen und Mehrwortbezeichnungen. Ähnlichkeiten polnischen und französischer Namen aus diesem Bereich scheinen auf die gemeinsame Herkunft zu verweisen, was den Gegenstand weiterer Untersuchungen bilden könnte.

Übersetzt von E. Krukowska